

Від верховенства закону до верховенства права: зміна світоглядної парадигми*

Леонід РЯБОШАПКО,
доктор юридичних наук,
професор Івано-Франківського
університету права
імені короля Данила Галицького

Тернистий шлях українського постгеноцидного суспільства до цивілізаційних, загальнолюдських цінностей потребує розвитку правової ідентичності.

У цьому контексті порушенням актуальної теоретичної проблеми, філософською діагностикою політико-правових суперечностей, пропозиціями щодо їх урегулювання привертає увагу юридичної громадськості книжка народного депутата багатьох скликань Сергія Головатого. Вона не є новою з огляду на дату опублікування – 2006 рік. Однак уміщений у ній аналітичний текст із порушеної ключової теми – чим є верховенство права? – є таким непересічним для правознавства, що й сьогодні заслуговує на продовження зацікавленого обговорення фахівцями.

Для з'ясування різних аспектів цього поняття автор протягом шести років опрацьовував матеріал, зокрема в закордонних наукових інституціях. Як наслідок – творчий доробок на 1747 сторінках. Тематична палітра монографії охоплює період хронологічного розвитку політико-правової думки щодо верховенства права від філософської спадщини античних мислителів до конвенційної спадщини Ради Європи, діяльності Європейського Союзу, від ретроспективи самодержавного та більшовицького політичних режимів до критичної оцінки українських реалій.

Постає закономірне запитання: чи варто було так деталізувати і тим самим ускладнювати структуру видання? Відповідь – ствердна. Адже лише в такий спосіб можна дослідити таку складну філософсько-правову категорію, якою є верховенство права.

На підтвердження цього С. Головатий розпочинає знайомство читача з ідеями Платона, Арістотеля, стоїків, Ціцерона, які започаткували становлення політико-правової думки. Насамперед це ідея Платона про ідеальну державу, якій мають бути притаманні такі риси, як

мудрість, мужність, розсудливість, справедливість (заради цього й слід творити державу), добро. На цих засадах можна заснувати лад у державі, основу якого становитиме верховенство... «божественного й розумного начала» (с. 75).

Учення Платона логічно розвинув і збагатив Арістотель. Автор наводить його міркування про людину як істоту чесну, обдаровану розумом, розсудливу, здатну сприймати поняття добра та зла, справедливості й несправедливості, про державу та її устрій (тиранію, олігархію, демократію, яку не можна визначити надто спрощено, вимоги до осіб, що обіймають владу (досконалі моральні чесноти), панування закону (під яким він розумів встановлення порядку на засадах справедливості, а не як акт законодавця), про справедливість і право, які слугують загальній користі (с. 77–88).

Наступним мислителем, цього разу античного Риму, є Ціцерон. У праці «Про державу» Ціцерон називає три форми державного устрою: царська влада, влада оптиматів і демократія. Показовим є його висновок про владу оптиматів: «така держава, яка повністю перебуває в руках кліки, не може по справедливості називатися державою» (с. 93). Водночас Ціцерон застерігає: повновладдя народу здатне перетворитися на свавілля натовпу (с. 93). Критикуючи кожен із цих видів державного устрою, Ціцерон пропонував створювати четвертий вид державного ладу за рахунок поєднання попередніх трьох. У зв'язку з цим доречною є його цитата, яку наводить автор: «Якщо в державі нема рівномірного розподілу прав, обов'язків і повноважень – із тим, щоб достатньо влади було у магістратів, достатньо впливу в ради найперших людей і достатньо свободи в народі, то цей державний лад не може зберегтись незмінним» (с. 96). Головний висновок Ціцерона – всім керує божественний розум (як тотожні поняття – розумна природа, закон). І «їхнє правління полягає в тому, щоб чинити добро та запобігати злу» (с. 98).

З-поміж іншого, на думку автора, заслуга Ціцерона полягає у розвитку вчення про природне (позадержавне) походження права. Ціцерон вважав, що «обґрунтовуючи право, слід виходити з найвищого закону, який виник раніше, ніж будь-який писаний закон... Якщо право не корінитиметься в природі, то всі чесноти будуть знищені» (с. 100–101).

* Рецензія на книжку: Головатий С. Верховенство права: Моногр.: У 3-х кн. – К.: Фенікс, 2006.

Автор привертає увагу до ще однієї особливості вчення античних мислителів – їхніх думок про «відмінність поміж правом («небесним законом», «божественним законом», «вічним законом», «вищим розумом») і писаними законами, які є продуктом людської діяльності... Критерієм для здійснення такого розрізнення була ідея справедливості» (с. 119). Автор наголошує на промовистому факті позитивної характеристики античних ідей: вони передували «самій демократії» і поціновувалися античними греками більше, ніж демократія, бо стали основою «влади доброї якості» (с. 62).

Грунтовний аналіз античних джерел істотно допоміг автору опанувати значний масив інформації й уможливив переконливий висновок: ці ідеї є філософською підвалиною доктрини верховенства права, яка в Середньовіччі поступово зростає до рівня юридичної категорії.

Це пов'язано з процесом перетворення англійської абсолютної монархії на конституційну (1215 року ухвалено Велику хартію вільностей). Автор не лише ретельно відтворює підстави її виникнення, складові, а й простежує вплив документа на подальший розвиток конституційного права в Англії та США. Чільне місце в книзі посідають розмаїті історико-філософські, історико-політичні й історико-юридичні судження щодо Великої хартії вільностей. Автор доводить, що цей документ як договір між королем та його підданими заклав «стрижневий принцип політичного життя ... – влада повинна бути відповідальною (в політико-юридичному значенні) перед тими, стосовно кого вона здійснюється (тобто перед народом)» (с. 165). Поза цим, у рамках політико-правового аналізу Великої хартії вільностей автор визначає й загальне значення документа як попередника «доктрини верховенства права та відповідного їй юридичного принципу» (с. 170).

Черговий етап розвитку ідеї верховенства права репрезентовано ім'ям Дж. Локка. Автор вважає, що «його теоретична спадщина (книжка «Два трактати про врядування») – це не лише відгук на події Славетної революції в Англії 1688 року чи наслідок творчої дискусії». С. Головатий оцінює її значно ширше – як «питання природи суспільства й політики, права особи та моральні імперативи, що покладаються на владу» (с. 216).

Учення Дж. Локка було високо оцінене його сучасниками і збагачене послідовниками. Один із них – Ж.-Ж. Руссо. Він уніс корективи в ліберальну думку епохи Просвітництва, опублікувавши, зокрема, працю «Про суспільний договір, або Принципи політичного права».

Інтерпретуючи Руссо, С. Головатий зазначає, що «принципом політичного права... виступає принцип права..., суб'єктивне право, яке виводиться із «закону природи»..., є природним правом людини... Будь-яка легітимна державна влада є похідною від природного права людини, і тому» вона має бути підпорядкована «природному праву людини, що означає «верховенство» такого права над «державою» (с. 361).

Інший принцип, який презентує Руссо і над яким міркує автор, – державна влада повинна здійснюватися на основі суспільного договору як форми «створення суспільства й держави, в основі якого лежить принцип «права», що впливає з природного права людини, є формою підпорядкування суспільства й держави саме цьому принципу» (с. 364). А це означає, слушно констатує автор, що він є частковою основою доктрини верховенства права.

Її послідовний розвиток – заслуга Ш. Монтеск'є. В його праці «Про дух законів» викладено політико-правові ідеї, в центрі яких роздуми про закони взагалі, закони природи та позитивні закони. Об'єднує ці різні елементи вчення про політичну свободу. Для її забезпечення, вважав Монтеск'є, необхідно мати поділ влади, систему стримувань і противаг, рушійну силу морального характеру – дух, який є принципом або морально-психологічним чинником відповідної системи правління (для демократичної – це чеснота) (с. 408–412). Крім цього, автор наводить й інші важливі положення із теорії Монтеск'є – приміром, про корумпований режим,

суддівське свавілля тощо (с. 423). Загалом, доходить висновку С. Головатий, свобода, за Монтеск'є, – «це існування в рамках такого суспільного порядку, який сам ґрунтується на законах, що цілком відповідають моральним стандартам» (с. 427).

Названі вище теоретичні вчення різних філософів стали світоглядною орієнтацією для керманців американської та французької революцій XVIII століття. У зв'язку з цим автор з'ясує їхні чинники, ідеї, мету, практично відтворені в Декларації незалежності США 1776 року, Конституції США 1787 року та Декларації прав людини й громадянина Франції 1789 року.

Здійснивши їх порівняльний аналіз, автор робить велику кількість (23 позиції) узагальнень. Важливість кожного з них очевидна. Однак доцільно виокремити таке. Спільним для обох революцій є фіксація у відповідних документах групи політико-юридичних принципів, які стали універсальними і згодом склали «систему західних цінностей» (с. 535) відносин людини й держави, чинних і сьогодні. Інший висновок дослідника пов'язаний із принципом судової свободи дій у США: правило, встановлене судом, є правилом тлумачення, яке походить не від акта парламенту, а від природи речей і здорового глузду. Такий підхід до розуміння судової влади відповідає головному її завданню – відновлювати справедливість (с. 525).

Від практичних положень С. Головатий знову переходить до теоретичних. Англійський автор А. Дайсі 1875 року вперше використав поняття «верховенство права», а згодом його розвинув, опублікувавши 1885 року збірник лекцій з конституційного права (с. 544). Дайсі, описуючи англійські політичні інститути, де домінував принцип верховенства парламенту, застосовувалися конституційні звичаї як політичні засади морального характеру, вважав за необхідне розглядати верховенство права в трьох споріднених площинах: унеможливлення свавільних дій влади щодо особи, юридичної рівності, панування правничого духу. Для кращого розуміння останнього положення автор наводить цитату з праці Дайсі: «... конституція просякнута верховенством права на тій підставі, що загальні принципи конституції... є наслідком судових рішень, які визначають права приватних осіб» (с. 550).

Дайсі конкретизує поняття верховенства права через положення про право на особисту свободу, публічні зібрання, свободу висловлювання думки, відповідальність міністрів та ін. (с. 557–587). Відтак автор підсумовує: А. Дайсі наповнив поняття верховенства права «концептуальним змістом», завдяки чому воно стало доктринною і принципом права з цілком конкретним юридичним значенням (с. 543). Учення Дайсі мало і прихильників, і опонентів. Приміром, автор не раз цитує опубліковану 1933 року критичну працю А. Дженінгса «Право і конституція», яка не набула широкого розголосу (с. 630).

Натомість ідеї Дайсі творчо розвиваються після створення ООН. На відміну від Ліги Націй, ООН приділила значну увагу ідеї верховенства права. Це відтворено в «Загальній декларації прав людини» 1948 року, що стала «стислим викладом сутності концепції прав людини» (с. 891). Зокрема, у преамбулі документа «знайшла своє втілення ідея природного права людини на повстання у разі, коли вона в інший спосіб не може захистити свої права», а інструментом запобігання такій ситуації є «верховенство права» (с. 893). Загалом, вважає автор, ухвалення «Загальної декларації прав людини» засвідчило: верховенство права не лише активно увійшло до сфери міжнародних відносин, а й перетворило англійську доктрину верховенства права на загальносвітову (с. 894).

Цьому сприяла й інституційна перебудова післявоєнної Західної Європи. У такому контексті примітною є наведена в книзі цитата з газети «Times» від 17 листопада 1939 року про майбутнє Європи: «Завдання Британії та Франції полягає в тому, щоб утвердити вже випробувані цінності західної цивілізації та дати нове життя її культурній спадщині, яка походить від Греції і Риму, від християнства та сучасної науки» (с. 1045).

1949 року створено Раду Європи. Автор акцентує увагу на тому, що в преамбулі Брюссельського договору

1948 року наголошується на необхідності «зміцнити й зберегти принципи демократії, свободи особи і політичної свободи, конституційних традицій та верховенства права, які становлять спільну спадщину цих країн» (с. 1044). Аналогічні положення закріплені в преамбулі Статуту Ради Європи, статті 3-й, де йдеться про обов'язок кожного члена Ради Європи «визнати принципи – верховенства права» (с. 1048). Саме ці положення, зауважує автор, «визначають власне сутність Ради Європи як міжнародної міжурядової організації» (с. 1048).

Врахування принципів Ради Європи передбачало й інкорпорацію в національну систему права Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (1950 рік), Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 рік), Європейської конвенції про громадянство (1997 рік), Європейської хартії місцевого самоврядування (1985 рік) тощо. Заснування Європейського суду з прав людини сприяло подоланню відмінностей у застосуванні поняття «верховенство права» (с. 1170). Саме тому згодом, коментує автор, діяльність Європейського суду з прав людини і «створила сучасну основу нормативного тлумачення змісту принципу верховенства права» (с. 1171).

Зрештою, принцип верховенства права, не маючи формального визначення, є живою і динамічною концепцією, яка пов'язана з іншими: справжньої демократії, природних (невід'ємних) прав людини, заперечення свавільності та дієвих гарантій від зловживання владою, справедливого судочинства, адміністративної юстиції, гуманного кримінального права тощо (с. 1219).

Розглядаючи головні тенденції застосування верховенства права в контексті Ради Європи, зокрема її відносини з Україною, автор зосереджується на інтерпретації документів «природного партнерства Ради Європи» (с. 1223) – Європейського Союзу. Аналізуючи Маастрихтський договір 1992 року, Копенгагенські критерії 1993 року та ін., С. Головатий зазначає, що «верховенство права як предмет політичної уваги і подальшого змістового розвитку є одним із пріоритетних напрямів діяльності Європейського Союзу» (с. 1240).

Проте величезна спадщина, що була водночас філософською концепцією та політико-правовою реальністю, основою західної доктрини права, не визнавалася радянською юридичною наукою та практикою, нищівно критикувалася нею. Засадничі причини такого явища автор розкриває у третій книзі – «Верховенство права: український досвід»: існування більшовицького політичного режиму, який скерував методологічний розвиток радянського правознавства у діаметрально протилежному напрямі – позитивістському.

У його основі – політична теорія абсолютизму, сформульована Т. Гобсом у праці «Левіафан». С. Головатий наводить визначальні тези цього вчення, які є протиположними доктрині природного права: «Свобода належить не людині, а державі..., яка має абсолютну свободу. Свобода ж громадянина – це лише те, що дозволила держава. Тому держава за допомогою свого ж закону може забрати в людини свободу, яка їй належить від природи. Закон, який держава встановлює, – це воля держави... Держава може обмежити природні права людини за допомогою закону... Закон держави – це обов'язок... Закони, створені державою на основі її власної волі, є позитивними законами» (с. 286, 287).

Учення Гобса загалом сприймалося російською юридичною наукою, яка обґрунтовувала ідеологію самодержавства (хоча були й інші точки зору, скажімо, М. Палієнка), а згодом у ще більш спотвореній формі – й радянською. Перед нею, наголошує автор, було сформульоване завдання «створити соціалістичну теорію права на основі практики диктатури пролетаріату» (с. 1309). Автор докладно описує цей процес, результат якого – розуміння права винятково як сукупності правил, де правила охоплювалися поняттям «закон», а в рамках такого бачення і право, і норма, і закон, і законодавство були тотожними поняттями, бо відтворювали у праві позитивізм (с. 1315). Тому вузьконормативне тлумачення права, підміна поняття верховенства права поняттям верховенства закону, не-

розрізнення понять права й закону, відмова від ідей природного права про справедливість, вищість прав особи тощо надого увійшли в радянську юридичну теорію та практику. Складова такого праворозуміння – застосування насилля як сутності диктатури пролетаріату (загальнонародної держави) під лицемірним прикриттям принципу соціалістичної законності. Тим самим радянська юридична наука здійснювала методологічне обґрунтування терористичних методів керівництва суспільством, сприяла створенню репресивного світогляду багатьох поколінь юристів. Намагання чільних радянських науковців змінити ситуацію у період перебудови, запропонувавши до розгляду концепцію соціалістичної правової держави, не мали успіху в умовах тогочасної політичної системи (с. 1304).

Відтак автор констатує: ототожнення понять верховенства закону й принципу верховенства права, успадковане українською юридичною наукою від радянської, не є плутаниною термінів чи філологічною помилкою перекладача. Причина значно глибша – це світоглядне «протистояння двох протилежних ідеологій... радянської... і держав західних демократій» (с. 1379), взаємовиключних доктрин – юридичного позитивізму й природного права (с. 1602).

Очікування того, що воно припиниться після набуття Україною членства в Раді Європи, закріплення принципу верховенства права в Конституції України 1996 року, не виправдалися. Звичайно, науковий пошук за роки незалежності України частково змінив погляди фахівців теорії права та конституційного права. Аналіз багатьох праць, проведений автором, засвідчує домінування полеміки в науковій спільноті за декількома напрямками. Одні науковці сприймають поняття верховенства права прямолінійно-механістично, «шляхом поєднання слів «верховенство» і «право». Однак постають запитання, що саме слід розуміти під поняттям «право» та що саме і над чим тут «верховенствує» (с. 1393). Інші пояснюють верховенство права, звужуючи поняття, «не виходячи за межі співвідношень між двома величинами в рамках: «мале – велике», «частка – ціле». За такого підходу верховенство права зводиться до одного з низки елементів (принципів) і виступає як «мале» («частка») об'ємнішого поняття, яким тут є поняття «правова держава» (як «велике», «ціле»)» (с. 1393). Прихильники третього спрямування акцентують на обов'язковій наявності принципу верховенства закону як складової правової держави (с. 1393).

Концептуальна полярність та невизначеність, на думку автора, зумовлені низкою обставин: усталеністю стереотипів та традиціями радянського позитивістського минулого, ортодоксальністю мислення, ідеологізацією правничої науки, консерватизмом практики, суперечливістю законодавства, політичною риторикою, простою і доступністю для розуміння, професійною недбалістю та браком знань юристів (особливо англійської мови) (с. 20, 21, 1385).

У результаті, зазначає Головатий, ми спостерігаємо парадоксальне явище: Конституція України 1996 року за змістом і духом є ліберально-демократичним документом, а текст значної кількості підручників, навчальних посібників із теорії права, конституційного права – це «осучаснений український переспів «теорії чистого правознавства» відомого послідовника позитивізму Г. Кельзена (с. 1583) або у них «відчувається присмак марксизму-ленінізму» (с. 1567). Будь-який з цих варіантів тлумачень верховенства права, переконаний автор, методологічно веде у «глухий кут» (с. 1393).

Вихід із нього він убачає в опануванні концептуальних джерел верховенства права – від античності до рішень Європейського суду з прав людини (с. 1407). До речі, це вже демонструють деякі представники старшої та молодшої генерації науковців, які відмовилися від догм радянського правознавства й використовують у працях насамперед англійські джерела, – М. Козюбра, С. Шевчук та ін. Новітнє розуміння проблеми, узагальнює автор, дасть можливість змінити парадигму права з доктрини юридичного позитивізму на доктрину природного права, логічним наслідком якої і є доктрина верховенства

права, узгодити зміст і дух української правової системи з європейською (с. 1606–1608).

Отже, значущість наукового задуму С. Головатого полягає в тому, щоб, спираючись на різноманітний масив джерел, поглибити, увиразнити головні віхи еволюції верховенства права. Наполегливо розширюючи річище дослідження за рахунок значного часового виміру, змістовно збагачуючи його теорією та практикою систем права різних держав, органічно поєднуючи фаховий коментар теоретичних деталей з елегантною полемікою, орієнтуючись на системність і міждисциплінарність, текст книги послідовно переростає з вузькоспеціального у світоглядно-філософський підхід до висвітлення формування верховенства права як ідеологеми на тлі цивілізаційних процесів.

Авторська позиція є актуальною в контексті довгострокової інтеграції України в Європейський Союз.

Дослідження С. Головатого слугуватиме дороговказом у сприянні поверненню України до європейської спільноти за нинішніх реалій. Цей шлях потребує оновлення підходів до сучасного осмислення правової ідеології, взаємопов'язаного викладу юридичних дисциплін (теорії права, конституційного права, філософії права), професійної підготовки студентів.

Виваженість та коректність дослідження не завадила Головатому висвітлити в привабливому стилі юридичне життя України крізь призму особистої причетності до діяльності Української правничої фундації, Міністерства юстиції України, Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Такою є дослідницька методологія, яка дала змогу С. Головатому написати фундаментальну працю, вагому, доказову, об'єктивну, критичну.

Олександр СОСНІН,
доктор політичних наук, професор

Про поточні питання розбудови інформаційного суспільства в Україні

Розмірковуючи про нове сторіччя, ми найчастіше говоримо про перехід людства до постіндустріального або інформаційного суспільства. Для його характеристики використовують також термін «суспільство знань». Тож наголошується, що йдеться про новий щабель суспільно-економічного розвитку, в якому знання й інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) стрімко змінюють характер життя.

Інтернет узагалі створив принципово нові економічні, технологічні й правові проблеми в цій сфері. Зокрема, правовий захист у сфері авторських прав часто не встигає сьогодні за прискоренням інноваційних процесів та суперечить інтересам і творців нових продуктів (несанкціоноване копіювання), і споживачів (використання фальшивих брендів і т. ін.). Інноваційний розвиток, пов'язаний саме з процесами інтенсивного впровадження знань в економіку, істотно ускладнив процес взаємопроникнення економіки та права не тільки на практиці, а й у теорії, зумовивши потребу тіснішого співробітництва економістів, юристів, творців нових ідей і технологій для вирішення питань правового регулювання нових інформаційних відносин, розробки нових соціальних регуляторів (стандартів, технічних умов, етичних правил та ін.).

Глобалізація систем поширення інформації набула такого масштабу, що для характеристики певних її видів, а також культури почали застосовувати прикметник «масова» або така, яка потрапляє в центр нашої уваги тенденційно дібраною: новини та музика, реклама нових харчових або медичних продуктів, розваг і відпочинку тощо. Зрозуміло, що це переважно послуги та продукти транснаціональних корпорацій (ТНК). Тому окремі держави, де розташовані їхні штаб-квартири, домінують і у сфері формування суспільної думки, свідомості, нав'язують свої цінності, спосіб життя, стереотипи поведінки. Саме тому глобалізація, яку ми спостерігаємо, є виключно новим явищем, що не має прямих історичних ана-

логів. Як процес вона, безперечно, спрямовується інтегрованим капіталом і світовими банківськими структурами – ВТО, МВФ, Світовим банком, інстанціями, міжнародними організаціями та транснаціональними корпораціями (ТНК), діяльність котрих значною мірою контролює уряд США. Як наслідок, нині в комунікаціях переважає англійська мова, що визначає й домінування у світі англомовної культури.

Уперше в історії ТНК сконцентрували у своїх руках основні світові фінансово-економічні джерела й політичні важелі і це дає їм можливість активно розповсюджувати в загальносвітовому масштабі не лише продукцію своїх фірм, а й наукові, освітні, поведінкові та загальнокультурні стандарти, за допомогою яких вони лібералізують умови життя й економіку країн «третього світу». Їхня інформаційна могутність і досвід володіння кадровим ресурсом під час упровадження новітніх, передусім інформаційних, технологій дають їм змогу впевнено реалізовувати довгострокові науково-технічні, соціально-економічні та політичні програми в глобальному вимірі. Як наслідок, у сучасному світі виникла інформаційна й кадрова нерівність. Вона вражає й повторює всі лінії розколу, що виникли в суспільстві індустріальному, і практично не ліквідує притаманної їй несправедливості. Інформаційно бідні – ті само країни та люди, що в індустріальному й постіндустріальному суспільстві належать до економічно найбідніших. Саме вони найуразливіші в соціальних аспектах: мають гірші умови доступу до освіти, охорони здоров'я, культу-